

I

К 120-летию А. П. Ковалевского

А. І. Мітряєв

ТВІР ІБН ФАДЛАНА У ДОСЛІДЖЕННЯХ А. П. КОВАЛІВСЬКОГО

У квітні 1935 р. врешті вдалося подолати бюрократично-кадрові перепони і Андрія Петровича було зараховано науковим співробітником Інституту сходознавства АН СРСР. Деякий час він ще продовжував працювати за сумісництвом в етнографічному музеї і тільки з січня 1936 р. повністю зосередився на дослідженні творів східних ранньосередньовічних авторів в Арабському кабінеті під керівництвом І. Ю. Крачковського [3, № 303].

У тому, що український сходознавець став всесвітньо відомим фахівцем саме в арабістичному джерелознавстві відіграв вирішальну роль І. Ю. Крачковський. Саме це підкреслює Андрій Петрович в одному з листів до нього: «Велике Вам спасибі за Ваш лист... цей лист дав мені багато наснаги і зважливості стійко триматися накресленого шляху» [2, № 447]. І. Ю. Крачковський не тільки підтримав його своїм беззастережним науковим авторитетом в галузі арабістики, а й запросивши до своєї наукової установи, надав необхідні умови для плідної роботи, спрямував наукову діяльність талановитого співробітника у сферу дослідження арабських джерел. Особиста зустріч з уславленим арабістом ще більше зміцнила рішучість А. П. Ковалівського прямувати шляхом досліджень арабських середньовічних джерел: «Я якось захопився величезним матеріалом, який знайшов в арабському кабінеті, – розповідає Андрій Петрович, – і запропонував йому (І. Ю. Крачковському. – А. М.) кілька тем.

Він розглянув їх і каже: “Ось Ви працювали над арабськими джерелами з історії СРСР. Цього Вам до кінця життя вистачить, а потім захоплюйтесь усім, чим забажаєте”» [1, № 30а]. І, можливо, для того, щоб Андрій Петрович не дуже спокушався чимось іншим, запропонував йому працювати поруч із собою. «Згодом, – згадує Андрій Петрович, – я просидів з ним за одним столом в Арабському кабінеті не один рік» [1, № 30а].

Про цей період своєї праці над арабськими джерелами пізніше розповідає сам Андрій Петрович: «Розпочав з найбільш ранніх пам’яток – творів математиків і астрономів VIII–IX ст.: ал-Фергані, ал-Ферзарі, ал-Баттані, ал-Хорезмі. Були також перекладені відповідні місця (маються на увазі дані з історії народів Кавказу та Східної Європи. – А. М.) з Ібн Хордадбега...». Пізніше, у 1955 р., Андрій Петрович самокритично зазначає з приводу якості тієї роботи: «Тепер, – писав він, – мої переклади тих арабських авторів вимагають нових коментарів. Зараз я бачу, що мій колишній учень Павло Георгієвич Булгаков дослідив увесь текст Ібн Хордадбега так, що без врахування саме його висновків усяке дослідження цього арабського автора неможливе» [1, № 134].

Але найбільше захоплювало у той час А. П. Ковалівського вивчення головного твору ал-Мас’уді. Проаналізувавши декілька варіантів тексту цього арабського автора, він прийшов до висновку, що паризьке і єгипетське видання його зовсім некритичні, непридатні для наукового використання дослідниками-істориками, а тому необхідне більш копітке критично-текстологічне вивчення. Розпочавши цю роботу у середині 1930-х рр., він продовжував її з перервами до кінця свого життя.

Поряд з вивченням середньовічних творів арабських авторів, А. П. Ковалівський пише на основі аналізу сучасних джерел досить велику працю про політику народної освіти у Єгипті ХХ ст. [*Ковалевский, 1936, с. 137–182*]. Працює над висвітленням життєвого шляху великого мислителя Сходу Авіценни і доповідає про результати цієї роботи на 2-й сесії Асоціації арабістів [*Ковалевский, 1937а, с. 10–14*]. Доповідь викликала схвальний відгук І. Ю. Крачковського, який особливо наголосив, що А. П. Ковалівський «спромігся залучити нові матеріали і дати нове висвітлення, незважаючи на все багатство літератури про цей предмет» [*Долинина, 1994, с. 281*].

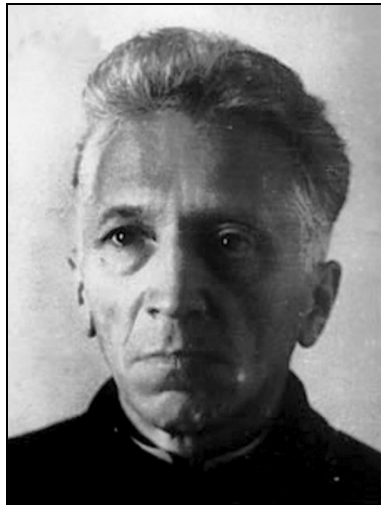
Завдяки зусиллям А. П. Ковалівського побачило світ посмертне дослідження академіка В. В. Бартольда «Арабські відомості про ру-

сів» [Ковалевский, 1940, с. 15–50]. Редагування рукопису вимагало високої кваліфікації і неабияких зусиль. Адже, за свідченням самого А. П. Ковалівського, «довелося скласти цю статтю з двох аналогічних рукописів В. В. Бартольда 1918 року і 1926 року, а також розкрити і уточнити виписки та посилання останньої з його чернеток та дати посилання на більш нові матеріали, зокрема з Ібн Фадлана» [1, № 134].

Саме Ібн Фадлан і стає у той час головним предметом дослідницьких занять А. П. Ковалівського. У 1936 р. Інститут сходознавства одержав фотокопію т. зв. Мешхедського рукопису, в якому містився більш-менш повний текст книги Ібн Фадлана X ст. До цього книга була відома в нашій країні лише з уривків, наведених Якубом (XIII ст.) у т. зв. Географічній енциклопедії. Всебічне джерелознавче дослідження саме книги Ібн Фадлана як цінного джерела для вивчення ранньосередньовічної історії народів Східної Європи стало найбільш визначним науковим дослідженням українського сходознавця, що поставило його ім'я поряд з видатними арабістами не тільки нашої країни, а й світу. За порівняно стислий термін (близько двох років) ним була проведена надзвичайно складна робота по вивченню і перекладу з арабської мови важкої для розуміння фотокопії рукописного тексту Ібн Фадлана. Цією роботою А. П. Ковалівський забезпечив науковий пріоритет за вітчизняною наукою, випередивши Зекі Валіді, який у той самий час працював у Німеччині над фотокопією книги Ібн Фадлана. Про значні труднощі перекладу і дослідження рукопису Ібн Фадлана розповідав сам А. П. Ковалівський [Ковалевский, 1937б, с. 27–28; Ковалевский, 1937в, с. 197–198; Ковалевский, 1938, с. 57–71]. Переклад рукопису було зроблено на основі ретельного критично-філологічного аналізу тексту Ібн Фадлана та уривків з Йакута. Враховуючи те, що одночасно А. П. Ковалівський працював і над іншими дослідженнями, викликає подив надзвичайна його працездатність та наукова майстерність. Адже текст арабського письменника вимагає копіткої роботи. Необхідно було розібратись у складній і важкій для розуміння термінології, відсутності у тексті позначень більшості голосних, внаслідок чого можна читати одне і те ж слово по-різному. Наявність або ж відсутність однієї крапки може кардинально змінити значення терміна. До того ж необхідно було виявити і виправити помилки переписувачів, втрату проміжних ланцюжків в арабському тексті. Все це вимагало ретельної роботи з коментування змісту, без чого текст цього важливого джерела залишився б непридатним для використання істо-

риками. Наслідки цієї величезної високопрофесійної роботи було викладено у виданій 1939 р. книзі обсягом близько 20 друк, арк., в якій крім перекладу тексту книги Ібн Фадлана подано археографічний вступ, науковий коментар (1237 термінів), огляд джерел і посібників, арабський і російський покажчики і 33 фотокопії оригінального тексту з Мешхедського рукопису [Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу, 1939]. Незважаючи на дуже високу оцінку цієї праці і визнану перевагу над іншими аналогічними дослідженнями (про що говорилося у рецензії німецького сходознавця П. Г. Ріттера [Ritter, 1942, S. 98–126]), сам А. П. Ковалівський розглядав свою працю лише як перший крок у джерелознавчому вивченні твору Ібн Фадлана і накреслював плани подальшої дослідницької роботи над ним. На жаль, їх виконання дослідникові довелося надовго відкласти.

У жовтні 1938 р. А. П. Ковалівського було заарештовано і відправлено на п'ять років до одного з гулагівських таборів. Таке порівняно з практикою тогочасних репресій «м'яке» покарання можна пояснити тим, що науковець під час слідства тримався мужньо, вини своєї не визнавав і навіть наважувався жартувати. Коли слідчий спитав, проти кого він готував терористичний акт, Андрій Петрович відповів: «Постишева». Слідчий розреготався, бо П. Постишев на той час сам був репресований як ворог народу. Крім того, у пом'якшенні покарання певну роль могла відіграти високопозитивна характеристика його наукової праці, яка була дана керівництвом Арабського кабінету, а також клопотання всесвітньо відомого академіка І. Ю. Крачковського, з яким він звертався до відповідних органів, про пом'якшення долі свого шановного співробітника. Про це розповідає у книзі про І. Ю. Крачковського учениця А. П. Ковалівського А. А. Долиніна [Долиніна, 1994, с. 284], підкреслюючи при цьому, що «особливо відчутною втратою для І. Ю. Крачковського і для всього Арабського кабінету на той момент був арешт Андрія Петровича, одного з основних виконавців плану вивчення арабських джерел з історії СРСР» [Долиніна, 1994, с. 283]. Однак домогтися звільнення А. П. Ковалівського так і не вдалося. На жаль, щось більш певне про ті трагічні часи в житті Андрія Петровича сказати неможливо. Він сам від розмов з цього важкого для нього предмета із зрозумілих причин усіяко ухилявся. Завісу, що закриває цей період життя вченого, можна було б розкрити лише після вивчення відповідних документів, які зберігаються в архівних сховищах колишнього Ленінградського КДБ.

Важко було й видати друком його закінчену працю про Ібн Фадлана. Про те, щоб опублікувати її з вказівкою на автора – «ворога народу», не варто було й думати. Ця обставина особливо хвилювала І. Ю. Крачковського. Пояснюючи факт видання праці без зазначення прізвища її автора, він писав у листі до В. І. Філоненка: «Для мене єдино важливо показати, що праця редагована мною, але не моя, а те, що прізвище автора зникло, – це вже не в моїх силах. Розумне видавництво пропонувало всі особові звороти замінити на безособові або поставити “ми”, але я відчував, що тоді сліди моєї праці в очах-непосвячених можуть стертися, і сказав: “sint unt sunt, aut non sunt” (“Хай буде як є або зовсім не буде” – А. М.)» [Долинина, 1994, с. 284]. Отже, книга вийшла у світ за редакцією І. Ю. Крачковського, але було зрозуміло, що автор її хтось інший. Таким чином він чесно відокремив своє ім'я від авторства. Це єдине, що можна було зробити у тих обставинах, щоб забезпечити можливість публікації.

Її автор, А. П. Ковалівський, звільнився з табору у 1943 р. з дозволом оселитися у м. Саранську. Він працює спочатку рахівником у госпіталі, а після того, як його було знято за станом здоров'я з військового обліку, вчений зміг влаштуватись доцентом у Єврейському педінституті, де викладав історію колоніальних і залежних країн та німецьку мову. Щодо продовження наукової роботи в умовах провінційного міста годі було й думати. Усі матеріали при арешті були конфісковані і, як зазначено у довідці, одержаній Андрі-

ем Петровичем після реабілітації у 1956 р., «за давністю років не збереглися» [1, № 38]. У червні 1944 р. він одержує паспорт, до якого вдалося внести запис «евакуйований з Москви» [Долінина, 1994, с. 355]. Це відкривало йому шлях до повернення в арабістику.

У листопаді 1944 р. його було зараховано докторантом до Інституту сходознавства АН СРСР. Але до Ленінграда в'їзд ще був заборонений, а у Москві не було навіть гуртожитку для проживання докторантів. Тоді Андрій Петрович за викликом ректоратів Харківського університету та педінституту їде до рідного міста і викладає курс історії Сходу [1, № 38]. Він обмірковує плани відновлення дослідницької роботи над твором Ібн Фадлана. Конкретно ж працювати у Харкові над арабськими джерелами можливості не було [1, № 129]. Усе необхідне для нього знаходилося в Ленінграді. Тільки у жовтні 1947 р. було одержано дозвіл виїхати до Ленінграда. Перейшовши з докторантів у наукові співробітники Інституту сходознавства АН СРСР, він врешті одержав і місце у гуртожитку, що дало йому реальну можливість відновити перервану у 1938 р. дослідницьку роботу в Арабському кабінеті у І. Ю. Крачковського, завдяки передбачливості якого, як зазначав Андрій Петрович, і даним їм вказівкам усі справи влаштувалися якнайкраще [Долінина, 1994, с. 356]. Одержавши можливість дістатися до матеріалів, що вже були напрацьовані раніше у вивченні Ібн Фадлана, Андрій Петрович відразу подає план подальших джерелознавчих досліджень з цієї проблеми, завершенням яких повинна була стати докторська дисертація [3, № 303]. Розпочалась напружена, без вихідних і відпусток, 12-годинна праця [1, № 139]. Одночасно А. П. Ковалівський викладає студентам східного факультету Ленінградського університету курс історії арабських країн XIII—XX ст. і веде спецсеминар з арабських історичних джерел [1, № 129].

Через рік він завершує дослідницьку роботу з докторської дисертації. Залишалося тільки підготувати її до захисту. Але виникли проблеми з житлом, продовжувати мешкати у гуртожитку без сім'ї, яка залишалася у Харкові, він вже не міг. Тому наприкінці 1948 р. він повертається до рідного міста [1, № 129]. Займає посаду доцента кафедри нової і новітньої історії Харківського університету і вже, як її співробітник, завершує підготовку дисертації до захисту і публікує окремі її частини [Ковалевский, 1949а, с. 265–293; Ковалевский, 1951а, с. 346; Ковалевский, 1951б, с. 189–214; Ковалевский, 1952, с. 143–157]. За рахунок університету друкує авторефе-

рат дисертації і від'їжджає до Москви, де блискуче її захищає 19 березня 1951 р. перед вченою радою Інституту сходознавства АН СРСР. 16 травня 1953 р. ВАК затверджує його у вченому званні професора кафедри нової історії [1, № 129].

Так швидко і на такому високому рівні упоратись з надзвичайно складним дослідженням А. П. Ковалівський зміг завдяки величезній працездатності, обдаруванню і цілеспрямованості. Звичайно, у пригоді став і досвід аналітично-текстологічної роботи над твором Г. Сковороди і середньовічними літописами, набутий ще у 1920-х – на початку 1930-х рр. під час наукової роботи у Харкові, досвід у галузі східних мов, набутий Андрієм Петровичем під час навчання у Лазаревському інституті і, безперечно, допомога видатного арабіста академіка І. Ю. Крачковського. Велике значення для праці над середньовічними текстами, як про це свідчить сам Андрій Петрович, мав розроблений у вітчизняній науці метод критики давньоруських писемних джерел.

Якщо видання перекладу Ібн Фаддана 1939 р. завершило перший етап праці А. П. Ковалівського над цим важливим для дослідження історії народів Східної Європи арабським джерелом, то докторська дисертація може розглядатись як подальший крок у науковій розробці цієї теми. А. П. Ковалівський підкреслював, що тільки в докторській дисертації вдалося попередній (1939 р.) переклад з коментарями до книги Ібн Фадлана перетворити на справжнє джерелознавче дослідження, в якому не тільки вирішувалися завдання перекладу, а й науково розтлумачувалися різні варіанти текстів Ібн Фадлана, що дійшли до нас. У дисертації було визначене літературне середовище, в якому створювався цей твір; відтворено історичне обличчя автора та досліджені обставини відправлення і подорожі посольства з Багдада, у складі якого він їздив до нашої країни [*Ковалевский, 1949б*, с. 8–9]. Всі ці завдання були блискуче вирішені Андрієм Петровичем на основі ретельного дослідження джерел і викладені ним у двотомній докторській дисертації «Ібн Фадлан», обсягом більше тисячі сторінок машинопису, який зберігається в Центральній науковій бібліотеці Харківського університету. Після захисту докторської дисертації відкрилася вакансія завідувача кафедри нової і новітньої історії у Харківському університеті у зв'язку з переходом її керівника А. Скаби на партійну роботу.

А. П. Ковалівський, вже як професор і доктор наук, був єдиним на той час достойним кандидатом на цю посаду. За конкурсом у 1951 р. він стає завідувачем на цій кафедрі [1, № 129].

Керівництво кафедрою нової і новітньої історії ускладнило діяльність А. П. Ковалівського у галузі східного джерелознавства. На кафедрі не було жодного сходознавця, таких фахівців потрібно було готувати. Наукові інтереси всіх співробітників обмежувалися проблемами переважно новітньої історії західноєвропейських і зарубіжних слов'янських народів. Наукові інтереси А. П. Ковалівського тяжіли до середньовіччя, але профіль кафедри вимагав розгорнути дослідницьку роботу саме з нової і новітньої історії. Енциклопедичні знання Андрія Петровича і його висока кваліфікація дозволяли йому успішно працювати і з істориками-новістами. Протягом 1950-х – початку 1960-х рр. вдалося підготувати і декількох сходознавців, але у галузі новітньої історії Сходу: японознавця Я. П. Побеленського, індолога Ю. Г. Литвиненка, китаїста Б. П. Ветрова та тюрколога І. Ф. Чернікова. Андрій Петрович багато зробив і для зростання наукової кваліфікації славістів С. І. Сідельникова та А. І. Митряєва. Але ж ця необхідна і корисна робота проходила за межами його безпосередніх наукових пошуків у галузі арабського джерелознавства. Окрім того, в ті роки Андрій Петрович був чи не єдиним доктором історичних наук у Харкові, а тому йому доводилося дуже часто виступати офіційним опонентом на захисті дисертацій з різних галузей історичної науки, включаючи таку далеку від нього історію КПСР.

І все ж А. П. Ковалівський продовжував наполегливо працювати над своєю науковою проблематикою. У першій половині 1950-х рр. він завершує і видає у 1954 р. в Чувашії книжку про середньовічних чувашів і булгар за даними Ібн Фадлана [*Ковалевский, 1954а*]. До виходу у світ цієї праці свідоцтва з історії чуваського народу не сягали глибше XVI ст. У цій книжці він зробив спробу показати, що згадані у Ібн Фадлана «сувази, які відмовилися прийняти іслам, були до певної міри предками чувашів». Не всі науковці погоджувались з цим висновком, однак А. П. Ковалівський був задоволений тим, що його книжка, яку він готував у тісному контакті з чуваськими фахівцями, сприяла поживленню інтересу істориків Чувашії до розробки ранньосередньовічної історії свого народу, а також дістала схвальний відгук у польського сходознавця А. Зайончковського

[Zajačzkowski, 1957, s. 203–209]. Із Ібн Фадланом була пов'язана також велика стаття про башкирів. А. П. Ковалівський і на трьохсотрічний ювілей Переяславської Ради 1654 р. відгукується джерелознавчою статтею «Опис подорожі Павла Алеппського як джерело історії України» [Ковалевский, 1954б, с. 257–291].

Але головну увагу А. П. Ковалівського у 1950-х рр. привертає підготовка до друку написаної ним на основі вивчення опису подорожі Ібн Фадлана на Волгу у 921–922 рр. у складі Багдадського посольства великої книги, яка стала новим кроком у дослідженні цієї важливої для історичної науки джерелознавчої проблеми [Ковалевский, 1956]. По-перше, в ній подається новий переклад рукопису Ібн Фадлана. Як зазначає сам А. П. Ковалівський, новий переклад книги Ахмеда Ібн Фадлана ґрунтується не тільки на філологічному матеріалі першого видання 1939 р., а й на спеціальному дослідженні, що охоплює як історичні, так і філологічні питання, пов'язані з цим автором, зокрема на детальному аналізі вельми важливих перських перекладів з Ібн Фадлана у Наджиба Хамадані (XII ст.) і Аміна Разі (XVI ст.), що відтворюють більш повну загублену редакцію його, а також на широкому застосуванні до тексту Ібн Фадлана методу зіставлень паралельних місць, який є одним з ефективних засобів філологічної критики. Використана була й опублікована за останні роки література з досліджуваного предмета, причому ставилося завдання передати не тільки зміст Мешхедського рукопису, а й тексту, критично відтвореного за усіма іншими даними. Найважливішою частиною книги є новий коментар, який не тільки служить обґрунтуванню перекладу та його тлумаченню, а й відображає підсумок усієї роботи над текстом Ібн Фадлана на сьогодні. Матеріали коментарів 1939 р. майже не повторюються. Якщо попередні дослідження мали ухил до філологічності, то це, третє видання дослідження твору Ібн Фадлана є класичним зразком історико-джерелознавчої наукової праці. В ній автор майстерно застосовує розроблену ним завершену методичку джерелознавчого дослідження [Бейліс, 1995, с. 36–37]. Книга А. П. Ковалівського, що підсумовує майже 20-річну дослідницьку працю над одним із важливих арабських джерел ранньосередньовічної історії народів Східної Європи, дістала схвальні оцінки в багатьох рецензіях та історичних оглядах і листах [Багдашина, 1994, с. 195; Бескровный, 1978, с. 252; Кузнецов, Кулагина, 1970, с. 85, 93; Свердлов, 1979, с. 65–66; 207;

Хорошкевич, Зимин, 1965, с. 159–173; Шумовский, 1972, с. 300; Ярославич, 1965, с. 34–37; Canard, 1958a, p. 299–300; Canard, 1958b, p. 42–43; Reychman, 1964; Ritter, 1942, S. 98–126]. Ось як передає своє захоплення і ставлення до книги А. П. Ковалівського найавторитетніший сучасний український сходознавець академік О. Й. Прицак: «Прочитав книгу як роман і захоплений Вашим твором!» [1, № 105]. Майже всі фахівці оцінили цю працю А. П. Ковалівського як одне з видатних досліджень у нашому сходознавстві. Не можна назвати жодного серйозного дослідження з ранньосередньовічної історії народів Поволжя, Київської Русі і взагалі Східної Європи, в якому не було б посилань на дослідження нашого сходознавця, насамперед на цю його книгу про Ібн Фадлана.

Архівні матеріали

1. Архів-музей культури і мистецтва України. Ф. 149. Оп. 1. Од. зб. 1–280.
2. Архів Санкт-Петербурзького Інституту східних рукописів РАН. Ф. 152. Оп. 1а. Од. зб. 522; Оп. 3. Од. зб. 303.
3. Харківський державний обласний Архів. Ф. Р-2792. Оп. 20. Од. зб. 1219, 1595, 2498, 3103, 3109.
4. Центральний державний архів вищих органів державної влади і державного управління України. Ф. 177. Оп. 2. Од. зб. 1518.

Література

- Багдашина О. М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія (1921–1934 рр.). Харків, 1994.
- Бейліс В. М.* А. П. Ковалівський про вірогідність свідчень середньовічних арабських авторів з історії Східної Європи // На честь заслуженого діяча науки України Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969). Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження. Харків, 1995.
- Бескровный Л. Г. и др.* Международные отношения России X – нач. XX ст. // Изучение отечественной истории в СССР между XXIV и XXV съездами КПСС. М., 1978.
- Долинина А. А.* Невольник долга // Петербургское востоковедение. СПб., 1994.
- Ковалевский А. П.* Политика народного образования в современном Египте (в низшей и средней школе) // Записки Института востоковедения. 1936. № 5.

- Ковалевский А. П. Биография Авиценны, составленная ал-Дзуджани и ее литературная история // Вторая сессия ассоциации арабистов. Тезисы и содержание докладов. М.–Л., 1937а.
- Ковалевский А. П. Новооткрытый текст путешествия Ибн-Фадлана на Волгу // Вторая сессия ассоциации арабистов. Тезисы и содержание докладов. М.–Л., 1937б.
- Ковалевский А. П. Работа над источниками по истории Восточной Европы и Кавказа в Академии наук СССР // Историк-марксист. 1937в. № 1.
- Ковалевский А. П. Новооткрытый текст Ибн-Фадлана (Доклад на второй сессии ассоциации арабистов в Ленинграде в октябре 1937 г. // Вестник древней истории. 1938. № 1.
- Ковалевский А. П. Редакция и примечания к статье В. В. Бартольда «Арабские известия о русах» // Советское востоковедение. 1940. № 1.
- Ковалевский А. П. О степени достоверности Ибн-Фадлана // Исторические записки. 1949а. Т. 35.
- Ковалевский А. П. Ибн-Фадлан. Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. Харьков, 1949б.
- Ковалівський А. П. Ібн-Фадлан Ахмед // Українська радянська енциклопедія. Т. 5. Київ, 1951а.
- Ковалевский А. П. Посольство халифа к царю волжских булгар в 921–922 годах // Исторические записки. Т. 37. 1951б.
- Ковалівський А. П. Вивчення подорожі Ібн Фадлана на Волгу за Мешхедським рукописом // Учені записки Харківського університету. Т. 43. Праці історичного факультету. Харків, 1952.
- Ковалевский А. П. Чуваши и болгары по данным Ахмеда Ибн Фадлана. Чебоксары, 1954а.
- Ковалевский А. П. Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины в эпоху ее воссоединения с Россией // Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю воз'єднання України з Росією. Харків, 1954б.
- Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков, 1956.
- Кузнецов Н. А., Кулагина Л. М. Из истории советского востоковедения. Ленинград, 1970.
- Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Под ред. акад. И. Ю. Крачковского. М.–Л., 1939.
- Хорошкевич А. Л., Зимин А. А. Новые зарубежные издания источников по истории феодальной России до XVIII в. // История СССР. 1965. № 5.
- Шумовский Т. А. Арабистика 1917–1968 // Азиатский музей. Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР. М., 1972.
- Ярославич Д. (Дашкевич Я.). А. П. Ковалівський як дослідник джерел з історії східних слов'ян та України (До 70-річчя з дня народження) // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. 1965. № 1.

- Canard M.* [Рец. на:] Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков, 1956 // *Arabica*. Т. 5. Leiden, 1958a.
- Canard M.* [Рец. на:] Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 г.г. Харьков, 1956 // *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales*. Vol. 16. 1958b.
- Reychman J.* Z dziejów ukraińskiej orientalistyki i stosunków kulturalnych Ukrainy ze wschodem // *Przegląd orientalistyczny*. 1964. № 1.
- Ritter H.* Zum Text von Ibn Fadlan's Reiserbericht // *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*. Bd. 96. H. 1. Leipzig, 1942.
- Zajačzkowski A.* Relacja Ibn Fadlana w nowym wydaniu. [Рец. на:] Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков, 1956; Ковалевский А. П. Чуваши и болгары по данным Ахмеда Ибн Фадлана. Чебоксары, 1954 // *Przegląd orientalistyczny*. 1957. № 2.

A. I. Mitrjajev

Ibn Fadlan's Book in Researches of A. P. Kovalivskij

Summary

The article, based on archive material, describes the tragic life and scholarly activity of Andrij Kovalivskij (1895–1969), the Ukrainian Arabist who prepared the first edition of Ibn Fadlan's book of travel to Volga Bulgars in 921–922 published in 1939 (because at the time he was victimized by the Stalinist purges and imprisoned, this edition had to be published as “edited by I. Ju. Krachkovskyj”, in the same year Zeki Velidi Togan published Ibn Fadlan's account with an excellent historical commentary, it is recognized that Kovalivskij's edition is much stronger from the philological point of view, while Togan's edition is superior from the point of view of historical commentary, in 1956 he published an expanded version of his first edition-note from the editors).